

Димо Казасов

В ТЪМНИНИТЕ НА ЗАГОВОРА

Из дневника на един журналист

СПАСЕНАТА ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков ▪ *Живата истина*

№2 VII състав на Народния съд

№3 Георги Илиев ▪ *Лятото на 1913 година*

№4 Симеон Радев ▪ *Македония и Българското възраждане*

№5 Симеон Радев ▪ *Ранни спомени*

№6 Тома Николов Христов ▪ *Спомени за Македония*

№7 Антон Страшимиров ▪ *Диктаторът.*

Животът на Стефан Стамболов

№8 Карник Бадваганян ▪ *100 години арменски геноцид*

№9 Георги Кременаров ▪ *България в Първата световна война*

№10 Димо Казасов ▪ *В тъмнините на заговора*

Съдържание

ПРЕЗ СЪМНЕНИЯ	9
КЪМ РЕШЕНИЕ	35
В ДЕЙСТВИЕ.....	85
ПОД ГНЕТА НА ОБВИНЕНИЯТА.....	135

Настоящият дневник не бе предназначен за публикуване. Печатам го поради упорити настоявания на близки приятели. От някои негови страници звучат ноти, чийто интимен тон бих предпочел днес да изстудя в хладината на разсъдъка. Не го направих, защото се сметнах задължен да дам дневника си такъв, какъвто е бил през времето и при обстоятелствата, когато е писан.

1 октомври 1925 г.

Авторът

ПРЕЗ СЪМНЕНИЯ

23 април 1923 г.

Топъл и чист като небесния лазур априлски ден. Булевард „Цар Освободител“, както винаги, е потънал в безгрижието и във флирта на младостта, която с вирната глава го кръстосва. Връщам се от ежедневната си разходка, блъскан от човешкия поток, който ту плавно, ту поривисто се свлича към Борисовата градина.

Пред обления с пламъците на залязващото слънце руски параклис ме среща Александър Цанков. Спира ме. Разменяме няколко думи.

– Бихме ли могли утре вечер да се срещнем някъде? – ме пита на сбогуване той.

– Разбира се!

– В такъв случай утре вечер в 9 часа ще те чакам у дома.

Продължих пътя, погълнат в мисли за положението, създадено от току-що произведените избори.

* * *

Станалото на 22 април бе всичко друго, но не и избори. На едни места изборите се произведоха без тъмни стаи, на други – избирателите се обискираха, а на трети места опозиционерите се изгонваха от правителствените шайки силом от селата. За заплашванията, за фалшификациите, за терора и побоищата да не говорим. Те надминаха очакванията дори на инспираторите им.

Най-близката и най-разположената към правителството партия – комунистическата, ето как характеризира станалите избори в „Работнически вестник“ от днес: „Какво представляват от себе си вчерашните избори? Израз на свободната воля на народа ли са тия избори? Не – общото, равно, тайно и пряко избирателно право, поставено в основата на парламента, биде потъпкано. На десетки хиляди работници и селяни е отнето правото да гласуват с арести, побоища и заплашвания, с военни екзекуции върху цели села, с въоръжени шайки, с куршуми.“

Дружбащите наследиха комфорта и силата на буржоазната политическа власт. Буйни и сурови, те се оказаха в центъра на пълен със съблазни свят, който им замая главите и ги направи неспособни да се владеят. Те не знаеха какво да правят с властта и я поставиха в услуга на безчинството. Чужди на усилията, с

които българската политическа демокрация извоюва свободите и правата си, днес те ги пилеят с едно чудовищно лекомислие. В захлас от обществените богатства, с които в съприкосновение ги постави управлението, те ги разхищават с безгрижието на дивака, който смята всяка по-голяма величина за неизчерпаема.

В дните, пълни с пиршества, с буйни сцени, с цепеничарски, с оранжевогвардейски и пр. процеси, се прояви психологията на некултурното общество, за което външността е съдържание и парадът – свещенодействие. Мания за величие, мечти за безотговорна власт, жажда за злато, страст към триумфални шествия, слабост към срамни буйства – нима всичко това, което държеше в плен целия щаб на Стамболийски, не ни напомня психологическото състояние на римските вождове от навечерието на историческите граждански войни? На гражданските войни, които издигнаха самовластието на Сула, Помпей и Цезар, но които родиха Катон, Брут и Касий. И ако в далечните исторически дни действително силни и велики мъже не можаха да се задържат на самовластническите си тронове, то днес толкова по-малко ще се задържат на тия тронове българските дребни честолюбци, на които храбростта съперничи със заешката страхливост, а умът – с овчата тъпота.

24 април 1923 г.

Часът е девет. Трябва да бързам към уговорената среща, а моят току-що дошъл приятел М. се старае да удави в порой от въпроси обичайното ми мълчание. Отговарям сухо и разсеяно, но все пак слушам търпеливо.

Телефонът звъни. Вземам слушалката.

– Да не сме се разбрали криво? – обажда се Цанков.

– О, не! След малко ще бъда при тебе!

Замолвам гостенина да остане на вечеря със семейството ми, сбогувам се и се отправям към дома на Цанков.

* * *

Не бях ходил в дома на Цанков и не знаех нито външния му изглед, нито вътрешното му разположение. При срещата предруския параклис бях предупреден, че на долния етаж живеят чужденци и че ще трябва да се кача право на втория етаж.

„Витошка“ 57.

Улицата е почти безлюдна. Поставият стражар лениво марширува пред кръстопътя на „Неофит Рилски“. Чевръст момък бързо спусна ролетките на отсрещния магазин. Тяхното скрибуцане процепи въздуха, одраска слуха и замря в глухия тътнеж на бавно успокояващия се град.

Номер 57 е пред мене. Звъня и по вътрешната стълба се отправям направо към горния етаж. Ето и Александър Цанков насреща ми с лице заруменено от топлината на една широка и добродушна усмивка. Влизам в кабинета му. Няколко библиотечни шкафа, една писалищна маса, отрупана с книга, няколко стари, посивели от възрастта си канапета подчертано сочеха оскъдицата и скромността, сред които ректорът на Софийския университет живееше.

* * *

Без маневри и без предисловия ние минаваме откровено на въпроса, който ни бе събрал. Политическото безправие, стопанската разруха, моралното разтление, корупцията на държавната администрация, болезнената острота в междупартийните отношения, авантюристичните и неуравновесени попълзновения на Стамболийски – всичко това по единодушната ни оценка водеше страната към неминуема гибел. Да се предотврати тая гибел е дълг на всеки, който я вижда!

Как?

Ето въпросът, който връзваше не само ръцете, но и езиките на мнозина.

Тоя въпрос Александър Цанков ми постави открито и рязко:

– Смяташ ли ти – ме запита той, – че със средствата на легалната политическа борба ще може да бъде свален Стамболийски?

– Решително не! Само един държавен удар може да го съкруши. Всеки друг метод на действие ще бъде удавен в насилието, с което Стамболийски тъй нашироко си служи.

– Не намираш ли, че при един благоприятен психологически момент държавният глава би могъл безболезнено да сваля кабинета Стамболийски?

– В досегашните действия на царя не виждам и сянка от подобно разположение. Той, по всичко личи, е пленник на

Стамболийски. Към него царят проявява просто непонятна слабост. Какво означават подчертаните посрещания и посещения, които той му направи в Горна Оряховица и в Славовица? Къде и с какво той прояви поне малко недоволство от бруталността, под която днес страната се огъва? И работата стигна дотам, че застави дори републиканци като моите другари Джидров и Пастухов да апелират към царя „да изпълни своя дълг и да разреши като арбитър конфликта, създаден около закона за пропорцията, около закона за Софийската община и около въпроса за разтурянето на камарата“¹. Нашата, на социалистите, максима „Царят царува, но не управлява“ е обърната надолу с главата. Моите другари дирят и сочат вече резоните на „Царското Veto“. Ето една трагедия, чиито парадокси трябва дълбоко да ни замислят!

Но да допуснем за момент, че царят би се решил да поиска или да даде оставката на Стамболийски. Последният ще се подчини ли? Той ще обърне всичко надолу с главата, но на всяка цена ще запази властта. Един царски указ за него ще бъде добър повод да съкрати пътя си до държавния трон. А стъпи ли там, останалото е излишно да предвиждаме! То ще надмине всичките ни очаквания!

Е, добре, ако всичкото това е тъй, ако друг изход липсва, ако всяко отлагане на развързката прави катастрофата неизбежна, не е ли време да се действа, и то да се действа бързо и смело.

– Аз мисля, че да! Но целият въпрос е как и с кого?

– Тъкмо това искам да ти съобщя. Армията е готова да действа. Тя чака и иска да види обаче обществена подготовка и политическо ръководство. Обществената подготовка я извърши Стамболийски със своята политика и със своите лудории. Но къде е политическото ръководство? Хамлетовщината и разноезичието са парализирали всички. Рискът на борбата не иска никой да поеме. За плодовете обаче всички са си приготвили кошниците. Около тоя въпрос ти знаеш доста работи, за да не е потребно тук да ги преповтарям. Най-важното е да се изведе до щастлив край борбата. Всичко останало е второстепенно. За него ще има и време, и хора, и апетити. Но за едно рисковано

¹ Вж. в-к „Народ“, бр. 25, 1923, статията „Държавен преврат“ (Кр. Пастухов); бр. 42 статията „Положението на Царя“ (д-р П. Джидров).

обществено предприятие, като свалянето на днешното правителство, времето е кратко, хората са малко, а апетитите – почти никакви. Апетитът за смърт – това не е по вкуса на никого.

За вътрешния успех и за външния престиж на акцията е крайно необходимо начело да застанат хора от всички опозиционни политически течения. Тъй армията ще действа сплотено, а народът – единодушно. За вашата партия нашият избор падна върху тебе.

Тук Цанков взе да мотивира моя избор, което ме накара да се почувствам потънал в креслото от стеснение. Моето стеснение обаче бе веднага прокудено от внезапно отправения ми въпрос:

– И тъй, Казасов, готов ли си да участваш в заговор с посочената цел?

– Извини ме, но на тоя толкова неочаквано зададен въпрос аз не мога да дам веднага отговор. Няма да скрия, че той ме поставя в крайно деликатно положение. Аз току-що признах, че Стамболийски може да бъде свален само чрез държавен удар. Естествено е, че това признание възлага надежди на един заговор. Е, добре, какво запазват за себе си ония, които се задоволяват само да отправят упованията си към действията на един заговорнически щаб и повече от това нищо да не вършат? Запазват удобството на скръстените ръце. Запазват привилегиата да искат жертви от другите, за да могат те самите да чувстват, че главите им твърдо и удобно стоят на раменете им. Повярвай ми, една малка и може би суетна човешка гордост ме кара да страня от подобна привилегия. В тоя момент аз съм далеч от всяко намерение да си запазя удобствата на скръстените ръце и на ленивото очакване. Но нямам оная свобода на действие, която ти имаш. Аз принадлежа на партия, за мнението на която трябва да държа точна сметка. И за съжаление аз заемам в тая партия като член на централния комитет и като редактор на официалния ѝ орган отговорен пост. По силата на тоя факт всяко мое действие и всяко мое участие ще бъдат таксувани като действие и участие на партията. Ако аз имах обикновена партийна принадлежност, въпросът би бил по-лек. Но сега? Сега аз съм поставен пред неизразимо затруднение.

– Казасов, не забравяй, че се касае не за престижа на една или друга партия, а до съществуването на страната. Какво ще

остане от партиите и от техния прословут престиж, ако страната загине?

– Това възражение ценя, колкото и да се е злоупотребявало с него. Все пак аз съм изправен пред една морална мъка, която ще разбере всеки, който е живял и расъл под режима на партийната дисциплина. Да изложа на риск себе си, близките си – това да сторя все пак имам право, но имам ли правото да изложа на риск цяла една партия? Ето въпросът, който ме смущава. Аз трябва да помисля може ли и как личният риск да бъде откъснат от партийния. Ето защо тая вечер не ще ти кажа нито едно прибрзано *да*, нито едно леко *не*!

– И аз не искам още тая вечер твоя отговор. Помисли. Какъвто и да бъде твоят отговор обаче, разчитам да запазиш на всяка цена тайната.

– На това винаги можеш да разчиташ.

Сбогувахме се, след като се уговорихме за следващата среща да се споразумеем по телефона.

* * *

Бе полунощ, когато напуснах дома на Цанков. Вихър от чувства, от образи и мисли бушуваше в главата ми.

Домовете и улиците бяха потънали в дълбока, боязлива тишина. Тук-там закъсали пътници, леки като нощни сенки кръстосваха улиците. Унесен в мисли, неусетно се оказах пред дома си на ул. „Бачо Киро“. Кога стигнах? Възлизам по многобройните каменни стъпала, от които веят мълчание и студ. Влизам в стаята. Трите ми деца безметежно спят, покрити с природната руменина на безгрижието и младостта. Царственото спокойствие на техния сън като че сне от плещите ми всичките тревоги. Лягам и през умората чувствам как потъвам в облаци от сън.

25 април 1923 г.

Когато се събудих, прозорците на моята стая горяха вече в огъня на утринните лъчи. Странно самочувствие! Аз се усещах обхванат от тихата радост на настъпилото след бурята затишие. Къде останаха хладните съмнения, които през току-що залязлата нощ като червеи гризяха мозъка ми? Защо споменът за пре-

живените след срещата чувства ме хвърля днес в неприятните тръпки на срама?

Нощ на попълзновенията, нощ на тайните страсти, на дръзките отмъщения, нощ на буйствата и на кръвта, защо твоето зловещо и тъпо мълчание покровителства страха? И защо ясните като радост утринни небеса ни правят тъй бодри, смели и самоуверени?

* * *

Грохнал от умора, връщам се в редакцията. Една малка загадка е разрешена. Недоумявах защо изборът на Цанков е паднал върху мене. В партията пред мене има толкова достойни. А може би аз съм от евтината стока! Скъпите кожи трябва да бъдат щадени. Те са тъй редки!

Така мислех, затворен в малката редакционна клетка, когато през решетката зад гърба ми се обади моят другар и съредактор П. Величков.

– Хем слушай, Казасов, ти и тоя път дириш със свещ прокурора.

– Защо?

– Твоите „Римски времена“ са много дръзки.¹

– Нищо. Мокър от дъжд се не бои. Пет или петдесет дела – не е ли все едно и също? Ние поне от тях капитал не правим. Друг би бил въпросът, ако „Народ“ диреше рекламата. О, тогава той би писал с тлъсти букви, че има двадесет дела. Какъв кураж! Кой от читателите знае, че и за две, и за двадесет дела наказанието е едно и също? Никой! Всеки ще помисли: „Храбреци. Окоето им не мига пред затвора.“ Ще се въоръжим с безочие и ще се опитаме и ние като в-к „Епоха“ да си направим реклама с наивността на читателите.

– Защо ли говориш за неща, които няма да сторим?

– Тъй ли? Че защо да не ги сторим? Не виждаш ли, че днес рекламата е не само търговски, а и политически специалитет? Който я пренебрегва, тя му отмъщава. Ето на, пощади ли тя и

¹ Става дума за уводна статия във в-к „Народ“ под надслов „Римски времена“.

нашият стар другар Сакъзов? Във вчерашния избор не го ли измести тя от първото му място в листата на Софийската колегия?

Времето си иска своето. Една стара и реномирана английска фирма за сапун е фалирала тия дни само защото е имала наивността да вярва, че не рекламата, а качеството ще я крепи на пазара. По тая причина тя се отказала да си служи с каквато и да било реклама, вследствие на което е била смазана от конкуренцията на най-съмнителното качество.

Политическата борса в нищо не се отличава от търговската. Който крещи, него слушат. Който се бие в гърдите, нему вярват. Който сам се сочи, към него погледите се извъръщат. А който мълчи и чака времето да му отдаде заслуженото, той остава в забвение.

П. Величков млъкна. Но неговата дума *дръзки* се връза в паметта ми. Не е ли, ми мина мигом през ума, моят дръзък език виновен за избора ми като участник в тоя заговор?

Каква наивност от тези, които са могли да помислят, че дързостта на езика е проява на личен кураж! Куражът е мълчалив, тих и свенлив като целомъдрена девица. Безсилието е кресливо, дръзко и безочливо като пудросана кокотка.

* * *

Нелегалното действие

Вземам връзката с в-к „Народ“, за да проверя с какъв език и какво съм писал. И ето още в брой 1 от 2 януари 1923 година чета в уводната статия под заглавие „Нелегалното действие“ следното:

Грубата сила тържествува над идейната борба, произволът – над правото, капризът – над целесъобразността. Срещу легалната борба на обществените сили се насочват храненияите и въоръжаваните със средствата на държавата партизански армии, начело на които стоят отговорни министри. На тия армии е позволено всичко, дори и правото на *грабеж, сеч и палеш*.

Ако днес *легално* е онова, което никой закон не допуска, а *нелегално* е всичко, което прибягва към мирните и идейните средства за въздействие, то пита се: *на какви оръжия за борба трябва да възложат упованията си всички, които в днешния курс виждат гибелния за страната път?*

Въпросът, който ние поставяме открито, стои днес застинал върху устните на мнозина. Тоя въпрос гласно не се задава, той само се шепне. Но ако шепотът на устата, която го произнася, се слее, той ще се разрази в заглушителен гръм: толкова много са хората, на които мисълта блуждае около въпроса *Не е ли време на нелегалността да се отговори с нелегалност?*

* * *

Прочитам и изтръпвам. Та аз още преди четири месеца съм оповестил една съдбоносна тайна! Оповестил? Това е малко да се каже! Аз съм препоръчвал и проповядвал нелегалността открито и публично. И то не само от свое име, но от името на една цяла партия.

Препрочитам хвърлените с леко перо редове и чувствам всичката неизмеримост между *думите* и *делото*.

Думите? – тях ги пилеем с лекомислието на чувствена и безнаказана разточителност. А пред делото стоим разпънати от съмнения, с отпуснати в безволие ръце. Думите, редовете и речите – те летят с бързината на лекокрил вятър, облъхват всички и ту упоителни, ту дръзки, ту ласкави, ту безсрамни, ту самонадеяни, ту коварни, те представят на света *пъзливостта в позата на героизъм, безволието – в жеста на силната ръка, себелюбието – във фигурата на себеотрицанието, а користта – забулена в тогата на обществения идеализъм.*

Бедно и унижено от интригата дело, колцина знаят мъките на твоето зачатие и студенината на съмненията, средкоито ти растеш? Едва ще стъпиш на нозе и над главата ти ще прелетят ята от сквернословия и глума и ти ще грохнеш сломено от безверие и покруса.

* * *

Прелиствам брой 2 от 3 януари на 1923 г. и с нервна бързина прочитам уводната си статия „Те ще ни освободят“:

Ако домовете, магазините, работилниците се разбиват, грабят и палят от една въоръжена сила, *то нима застрашените нямат право да ѝ се противопоставят с оръжие в ръце?* И ако Земеделският съюз чрез официалните си органи проповядва „сеч и палеж“, то нима хората, които стоят вън от кадрите на тоя съюз, са длъжни като овце да положат вратовете си на заколение.

Какво означават непрекъснатите угрози с гражданска война? Ако е позволено на един председател на Народното събрание да издига с толкова престъпна лекота тия заплашвания, защо да е забранено на гражданите да вземат мерки да отклонят последствията от лудориите на един неуравновесен щаб?

Да ги вземат те, защото днес в България не се преследват и не се наказват злосторниците. Подпалвачите, подстрекателите, грабителите стоят необезпокоявани. Ударите са насочени другаде. Ударите се сипят върху българския печат, на който днес е забранено да сочи опасните пътища, из които страната се води. Да проповядваш „сеч“ – това е позволено. Да палиш и да грабиш – това не е забранено. Но да сочиш интелектуалните подпалвачи и разбивачи, да сочиш сводниците на престъпленията, които се извършиха по линията София – Плевен, това е нещо повече от грях, нещо повече от престъпление.

При тая анархия в понятията естествено е престъплението да се оказва винаги под протекция, а дългът – под гнет.

* * *

Нима застрашените нямат право да ѝ се противопоставят с оръжие в ръка? Теоретически значи аз отдавна съм разрешил въпроса, чието практическо разрешение от два дни ме държи изправен пред толкова грижи и съмнения. Спомням си суетното удоволствие, с което слушах похвалите на другари за смелия език на поместените във в-к „Народ“ статии.

Спомням си и негодувам срещу това чувство на дребнава суета. Написал си няколко обикновени и безпомощни редове. Те са направили някому впечатление. Влели са въображаема кръв в жилите на безсилието. Подхвърлили са една илюзия на ленивото очакване. Поднесени са ти няколко може би искрени, но незаслужени похвали. Чул си ги и самовнушението е готово. Ти си въобразяваш вече, че си написал нещо ценно. А всъщност? Всъщност ти си пред една изплувала изпод мътилката на суетата илюзия.

От какво се възхищават? От една лека и безболезнена словесна гимнастика! И нея наричат „смелост и достойнство“. Нея, която не е друго освен жалка театралност, зад кулисите на която често пъти се гуши най-скверното малодушие.

Бедни мои читатели, оставете думите, напарфюмираните изрази, звучните фрази, престорено заетите в колоните на пе-

чата пози. Отминете ги с пренебрежение и поискайте от нас, вестникарските вълци, от политическите деятели, от партиите да последват думите с дела и да изпълнят рецептата, която смятат спасителна.

Кажете на всички ни: „Заповядайте, господа, тръгнете из пътя, който препоръчвате. Часът е ударил! Отклоните ли се, вие ще бъдете в очите на всички ни обикновени политически комедианти, храбри на думи, дребни, жалки и страхливи на дело.“

26 април 1923 г.

Безпощадно острие на самоизобличението, защо все още не успяваш да прокудиш далеч от мене всяко колебание? Нима ще трябва да се утешавам с парадокса на Бьорне: „Нищо не е постоянно от непостоянството.“

* * *

В-к „Победа“ предава едно изложение на Стамболийски по положението. В него между другото той казва:

Редакциите на широките социалисти са свърталища на интелектуални убийци и с тях правителството ще трябва да се справи по какъвто и да е начин.

Какво да му отговоря?

Вземам писалката и под цитираните редове написвам:

„Кой да се справи?“

– Не съдебните власти, а правителството. Онова правителство, което след като „откри“ физическите убийци на Такев, Греков, Чуклев и пр., ще се запретне да открива и образите, които витаят в една неуравновесена фантазия.

27 април 1923 г.

Снощи партийната централна организация на пълномощниците има до късно заседание. На дневен ред бе поставен въпросът за участието на партията в изборите за училищни настоятели в София.

Върху лицата на събралите се другари лежи отпечатъкът на умората и унието. Настроението им ги държи в застинало

мълчание. Разбирам мъката им. Тя е от страха да не би получените на 22 април 3394 гласа значително да намалеят.

Въпреки моето и на една значителна група другари упорство, организацията с болшинство реши да се бойкотират изборите. Само израз на умора ли е това решение? Не е ли то първата проява на партиен дефетизъм?

* * *

С мъка написах една суха и безжизнена статия за бойкот на избора. Как трудно перото преодолява вътрешното убеждение! Боя се, че решението на Софийската организация ще бъде заразителен пример за провинцията. Няма ли да се опита последната и тя да почине върху едно решение без смисъл и без цел?

28 април 1923 г.

Стамболийски решил да отпразнува тая година своя 25-годишен юбилей като „държавник“. Вестник „Победа“ съобщава, че по случай юбилея на Стамболийски щяло да стане и освещаването на църквата „Александър Невски“.

Аз мисля, че по случай на единия и на другия случай ще стане и коронясването на Александър Стамболийски. С какво? – Може би с републикански цилиндър, а може би и с царска корона. Не е ли все едно? Когато цилиндърът стои върху диктаторска глава, кои му са преимуществата пред царската корона? Аз знам, че около тоя въпрос мнозина ще спорят. Но техният спор в нищо не се отличава от спора на Молиеровите герои около изразите „форма на шапката“ или „фигура на шапката“. Каква полза, че сред стонове на агонизиращите конституционни свободи ще се издигнат и кръсците на тоя метафизичен спор?

30 април 1923 г.

Вчерашният избор мина вяло, при обща апатия и слабо участие на избирателите. Увеличиха гласовете си само либерали и дружбаши. Всички останали партии претърпяха тежки загуби. Комунистите загубиха над 3000 гласа. Блокът също. Нашият лозунг „бойкот на изборите“ и той значително пострада – получи едва над 1000 гласа.